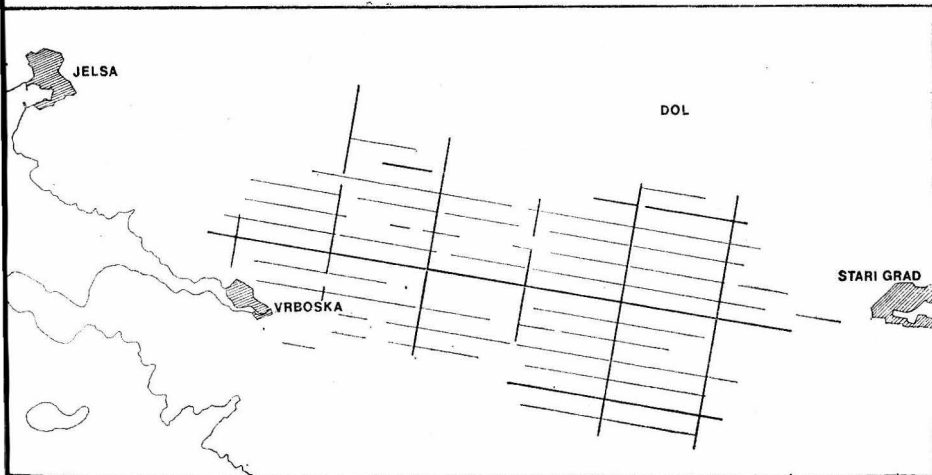

Grčka podjela zemljišta u polju antičkoga Pharosa

Jedna od najvećih plodnih površina na dalmatinskim otocima je polje između zaštićenih i u kopno uvučenih uvala i luka Staroga Grada (antičkoga grčkoga Pharosa), Jelse i Vrboske na otoku Hvaru. Prostrana, ravna dolina, zaštićene uvale i luke, izvori žive vode bili su pogodnosti i uvjeti koji su privukli čovjeka da se ovdje rano naseli. Ti isti prirodni uvjeti naveli su i grčke doseljenike s otoka Parosa u Egejskome moru da ovdje zasnuju svoju naseobinu. To su oni učinili uz pomoć Dionizija Starijega, tiranina sirakuškoga i godine 385/4. pr. n. e. utemeljili Pharos, na mjestu današnjega Staroga Grada. Pouzdanu vijest o tome sačuvao nam je grčki povjesničar Diodor Sicilski, koji je bio Cezarov suvremenik u prvome st. pr. n. e., u svome djelu »Historijska biblioteka« (XV, 13, 14). Brojni arheološki ostaci i nalazi, natpisi, novci, posuđe, zidovi osvjetljavaju nam u velikoj mjeri prošlost Pharosa. Podjela zemljišta oko naseobine je problem koji ćemo ovdje raspraviti.

Postojanje antičke katastarske podjele zemljišta u starigradskoj ravnici prvi je otkrio veliki hrvatski povjesničar i arheolog don Šime Ljubić, rođeni Starograđanin, koji je o tome pisao u: »*Archiv für Kunde Oesterreichische Geschichtsquellen*«, vol. XII, 1860, str. 235. Ali njegovo je otkriće, na žalost, ostalo »zakopano« u toj publikaciji i nije ušlo u stručnu literaturu i kasnije tekstove o Pharosu. Do neke

vrsti drugoga »otkrića« ovoga antičkoga katastra došlo je za vrijeme Drugoga svjetskog rata, kada je John Bradford, tada u službi u RAF-u, britanskim kraljevskim zračnim snagama, proučavao u vojne svrhe zračne snimke sa područja Sredozemlja. Svoja našašća objavio je u knjizi »Ancient Landscapes«, London 1957, str. 191. Radi časti i uspomene vrijednoga znanstvenika i čovjeka, kakav je bio Ljubić, smatramo obavezom ispraviti tvrdnju u Bradfordovoj knjizi: »The use of *limitatio* on islands off the Dalmatian coast was hitherto unknown« (u prijevodu: »Primjena limitacije na otocima pred dalmatinskom obalom nije bila do sada poznata«). Ljubić je utvrdio postojanje ove antičke modifikacije prostrane ravnice vlastitim zapažanjem i bez upotrebe zračnih snimaka sto godina prije Bradforda. Limitaciju ili centurijaciju, rimsku podjelu zemljišta, u Istri bio je još ranije otkrio P. Kandler, *Indicazioni per riconoscere le cose storiche del littorale*, Trieste 1855. O podjeli zemljišta oko rimskih kolonija na istočnoj jadranskoj obali napisao je temeljitu studiju, na osnovi zračnih snimaka M. Suić, *Limitacija agera rimskih kolonija na istočnoj jadranskoj obali*, Zbornik Instituta za historijske nauke u Zadru, Zadar 1955. U svojoj raspravi Suić nije razmatrao problem hvarske centurijacije. On ga je riješio stavljajući hvarsku podjelu zemljišta u okvir šireg područja ager Salonitanusa, smatrajući da je rimska Pharia, kao nasljednik grčkoga Pharosa bila *praefectura*, niža administrativna jedinica pod upravom rimske kolonije u Saloni.¹ Centurijaciju starigradske ravnice obradio je N. Duboković-Nadalini.²

Oko ovih problema ima nekoliko neodgovorenih pitanja, tako kao prvo, da li je ova podjela zemljišta u starigradskoj ravnici uopće rimska, budući da moramo uzeti u obzir raniji katastar grčke naseobine. Pharos je bio organizirana, autonomna državnica, polis, koji se upravljao po vlastitim zakonima i kovao vlastite srebrne i brončane novce. Očekivati je da će takva organizirana zajednica imati i organiziranu podjelu zemljišta. Premda ne posjedujemo izravnu potvrdu takve podjele u Pharosu imamo je, međutim, na susjednom otoku Korčuli, antičkoj Korkyri Melaini. Tamo je, u području sela Lumbarde, na brežuljku Koludrtu, u prošlom stoljeću nađen glasoviti grčki natpis, psephisma iz Lumbarde. U njemu se govori o osnivanju naseobine i ugovoru između doseljenika s otoka Isse (Visa) i ilirskih vlasnika zemlje, Pylosa i sina mu Daze, te o podjeli zemljišta između kolonista. Prvi doseljenici dobili su unutar ograđenoga dijela naselja česticu od jednog i pol plethrona, izvan zidova tri plethra, a oni koji će doći kasnije dobit će četiri i pol plethra. Prema tome čestice su imale veličinu od 1.5, 3 i 4.5 plethra.³ Natpis je datiran u četvrto stoljeće pr. n. e., a tu je dataciju D. Rendić-Miočević snizio u treće stoljeće.

Kada je J. Bradford ukratko raspravio značajke hvarske centurijacije pošao je od a priori uzete činjenice da je to zemljišna podjela po sustavu rimske centurijacije. Bio je međutim iznenađen zemljišnim česticama u obliku četverokuta, neuobičajene veličine 5x5 *actus-a*, koji su, po njegovim riječima »decidedly interesting and unusual«⁴ »nadasve zanimljivi i neobični«. Kao dokaz svoje teze upotrebio je zračne snimke ove mreže i na njima je zaokružio tri

četverokuta, koja bi predstavljala zemljišne čestice od 5x5 *actus-a* (Bradford, nav. djelo, tabla 47). (1 *actus* = 120 rimskih stopa, a 1 rimska stopa = 0,295 m). Od vremena kada je Bradford pisao svoju knjigu objavljeni su mnogi novi radovi i rasprave o pitanjima antičkoga grčkoga i rimskoga katastra. Novija istraživanja, naročito na Krimu, u samoj Grčkoj i južnoj Italiji uvelike su povećala naše znanje o tim problemima. Počeci zemljišnih podjela u Grčkoj mogu se naći već u mikensko doba i potvrđeni su u arhivu glinenih pločica ispisanih tzv. linearnim B pismom, nađenih u mikenskoj palači otkrivenoj u Pylosu na Peloponezu 1954. godine.⁵ Za našu temu je veoma važna rasprava što su je napisali T. D. Boyd i M. H. Jameson, *Urban and rural land division in ancient Greece* (Gradska i seoska zemljišna podjela u staroj Grčkoj), *Hesperia* (publikacija American School of Classical Studies at Athens), vol. 50, no. 4, 1981, str. 327—342. Na temelju više primjera zemljišnih podjela, koje su proučavane na Krimu, u Grčkoj i u Italiji, čini se da je osnovni geometrijski oblik grčke zemljišne mreže bio izduženi pravokutnik, oblik koji su Rimljani nazivali *per strigas et scamnas* ili *in lacineis*. Ovaj način podjele *scamnatio* prethodio je centurijaciji u samoj Italiji, a to je naročito vidljivo u katastru Metaponta i u nizu drugih raznih rimskih kolonija.⁶

Ako pažljivo osmotrimo snimke u Bradfordovoj knjizi i druge novije zračne snimke, koje sam proučavao, onda na prvi pogled možemo uočiti da su i u starigradskoj ravnici karakteristične čestice izduženih pravokutnika, koji se nalaze u okviru većih četverokuta. Te dobro vidljive čestice orijentirane su u smjeru istok — zapad (vidi kartu). Na specijalnoj karti otoka Hvara (specijalna karta sekcije Omiš 1 : 50000, list 131, 4), mjerio sam sjevernu stranu takvoga jednoga većega četverokuta u ravnici. Njegova stranica iznosi u mjerilu 1000 m, a to je praktički dužina od pet grčkih stadija, ako računamo s dužinom olimpijskoga stadija, koja iznosi 192 m. Jedan *stadium* ima 600 stopa, jedan *plethron* ima 100 stopa, pa tako jedan *stadium* ima 6 *plethra*. Veličina stope nije bila istovjetna u grčkome svijetu, pa imamo stopu od 0,295 — 0,297 m koja se tradicionalno označava kao atička ili jonska stopa, te onu od 0,326 — 0,328 m koja se naziva dorska stopa. Veliki četverokut na specijalnoj mapi ima stranicu od 30 *plethra*, a izduženi pravokutnik u četverokutu ima stranice od 6x30 *plethra*. To znači da četverokut, koji je Bradford zaokružio kao rimski ima stranicu od 6 *plethra*. Veliki četverokut sa stranicom od pet stadija ima, prema računu N. Dubokovića-Nadalinija, površinu od 80 ha, za razliku od centurija oko rimskih kolonija Pole, Iadera i Salone na obali, koje imaju površinu od 50 ha. Centurije na kopnu imaju stranice od 20 *actus-a*, a četverokut u hvarskoj ravnici ima u rimskim mjerama stranicu od 25 *actus-a*. Na crtežima hvarske zemljišne podjele, što su ih načinili neovisno N. Duboković-Nadalini i R. Chevallier, osnovna čestica katastra je izduženi pravokutnik, a ne četverokut, što je tako dobro uočljivo i na zračnim snimkama. Prema tome u ovoj zemljišnoj podjeli vidljiva je izvorna grčka zemljišna podjela, koja se može izraziti u grčkim mjernim jedinicama i koja se razlikuje od rimskoga kata-

stra oko kolonija na kopnu. Mali četverokut, što ga je Bradford zaokružio imao bi prema tome stranicu od oko 180 m, jer po svojoj prilici moramo računati sa jonskom stopom, budući je Pharos bio parska tj. jonska naseobina.

Veličina zemljišnih čestica veoma je različita od područja do područja. Tako nalazimo čestice od 10, 20, 22 plethra na Kreti, 50 plethra u Larissi, do 100 i 300 plethra u Ateni, o čemu više donose Boyd i Jameson (nav. dj. str. 336). Čestice koje se spominju u Lumbardi u usporedbi s ovima su veoma malene. Zračne snimke koje sam imao na raspolaganju, nisu bile prikladne za potanko proučavanje plodne ravnice od crvenkastoga pijeska oko današnje Lumbarde. Bile bi poželjne snimke u kasnoj jeseni ili zimi, kada nema lišća u vinogradima, pa bi postojeće čestice bile vidljivije. Koliko sam mogao ustanoviti temeljna je čestica pravokutnik, orijentiran u smjeru sjever — jug tj. obratno od onoga na Hvaru. Glavna komunikacija kroz polje vodi u smjeru istok — zapad. U istočnoj polovini polja krivudava staza vodi do pješćane plaže na južnoj strani polja. Zanimljivo je uočiti da je ova pravokutna parcelacija bolje vidljiva južno od glavnoga polja, gdje je tlo kamenitije, a čestice dobro označene unutar kamenih zidova. Duže čestice u smjeru sjever — jug presjecaju manje čestice označene unutar zidova u smjeru istok — zapad. Neki dijelovi ove karakteristične parcelacije jugozapadno od glavnoga polja mora da imaju svoje porijeklo u devetnaestome stoljeću, u vrijeme konjunktive vinograda od šezdesetih do devedesetih godina, kada je žiligriz bio uništio vinograde u Francuskoj i Italiji. Njihov je naime raspored i orijentacija drukčiji od čestica u glavnome polju i oko njega. Prostrana rimska *villa rustica* smještena duž glavnoga puta kroz polje u smjeru istok — zapad, po sredini ove ravnice, naslijedila je raniju zemljišnu podjelu. Do toga zaključka dolazim jer nema odgovarajuće prometnice koja bi imala smjer carda tj. komunikacije u smjeru sjever — jug.

Želim zabilježiti da se na zračnoj snimci u dijelu gdje je brežuljak Koludrt, sjeverno od crkve Sv. Ivana, dobro vide linije dvaju zidova, što silaze s gornjega prema donjem dijelu brežuljka i zatim se gube prije suvremene ceste i crkve. Na brežuljku iznad crkve bila je nađena prije spomenuta psephisma, kao i neki njeni novi ulomci, za vrijeme iskapanja cisterne za vodu, antičkoga, predrimškoga tj. helenističkoga porijekla i konstrukcije.⁷ Ovo nam ukazuje da ovdje moramo tražiti položaj grčkoga naselja, čije grobove se otkopalo južno od spomenute crkve. Između linija zidova na zračnoj snimci vidi se cijeli sustav manjih čestica. Mjerenje na lokalitetu možda bi moglo utvrditi da li su to čestice od 1.5 plethra, koje se spominju u natpisu kao dijelovi dani kolonistima unutar ozidanoga dijela naselja.

Nakon ovih razmatranja, mislim da možemo ustvrditi, da je raspored čestica u obliku pravokutnika na otoku Hvaru srodan rasporedu čestica u polju oko Lumbarde, jer je obima zajednička izdužena pravokutna čestica. *Centuriae* na kopnu nemaju ovih značajki. U četverokutima rimskih kolonija na kopnu možemo vidjeti manje čestice od četiri četverokuta u glavnoj jedinici centuriji, što

je naročito uočljivo u centurijaciji oko Iadera. Daljnja, manja parcelacija, u pravilu nepravilnih oblika, je posljedica kasnijih, srednjovekovnih stoljeća.⁸

Slijedeća je činjenica, da u jugoistočnom dijelu starigradske ravnice, tj. u dolini od sela Svirča do Jelse nema, osim nekih beznačajnih tragova, ostataka katastarskoga načina antičke podjele, toliko karakterističnoga za dolinu između Staroga Grada i Vrboske. Već sam ranije raspravljao o dvojnosti ovoga područja, što ga na svoj način potvrđuje i arheologija.⁹ Veliku hvarsku ravnicu s juga zatvara strmi i visoki brdski lanac, koji dijeli otok na dvije sasvim izdvojene polovine, sjevernu i južnu. Sama ravnica također se dijeli u dva dijela, veći između Staroga Grada i Vrboske i manji između Svirča i Jelse. Ravnica je kao cjelina duga oko 10 km i njom dominiraju dva glavna naselja prethistorijskoga gradinskoga tipa. Prvo je gradina Purkin Kuk, južno od Staroga Grada, što ga istražuje i otkriva potpisani. Na toj pretpovijesnoj ilirskoj gradini bili su u trećem stoljeću pr. n. e. sagrađeni snažni »kiklopski« zidovi ilirsko-helenističkom tehnikom iz velikih poluobrađenih kamenih blokova, sa tzv. »bugnato« ispupčenjima na prednjoj strani. Druga važna gradina nalazi se južno od Jelse i na njoj je također u trećem st. pr. n. e. bila sagrađena kula poznata pod imenom »Tor«, istom građevinskom tehnikom kao i zidovi na Purkinu Kuku. Ove velike gradine čiji se počeci datiraju u ranobrončano doba, povezuju se sa dolaskom ilirskih Indoevropljana i dominirale su ravnica ispod brda kroz duga stoljeća. Gradina iznad Staroga Grada bila je bez sumnje ono »veoma utvrđeno mjesto« na kojem su doseljeni Grci bili ostavili domaće ilirske stanovnike da i dalje žive, nakon što su sagrađili grad sa zidovima pored mora, kako nas to obavještava već spomenuti Diodor Sicilski (XV, 14).¹⁰

Na temelju istraživanja što su ih vršili V. Mirosavljević i potpisani, možemo reći da je život na gradini Tora trajao sve do rimske antike, a možda i kasnije. To, međutim, kako izgleda nije bio slučaj sa gradinom iznad Staroga Grada. Njena blizina polisu Parana bila je možda razlog za ranije nestajanje ovoga izvorno domaćega naselja. Postojale su određene napetosti između Grka i Ilira, koje su započele odmah nakon osnutka Pharosa i dovele do pomorske bitke u kojoj su Iliri bili pobijeđeni. Ova je napetost bila trajna osobina njihovih međusobnih odnosa. To se vidi i u slučaju Isse i njenih odnosa s ilirskim susjedima, koji su ugrožavali njene kopnene naseobine Tragurij i Epetij kao i samu Issu.

Smatram da i ovdje u plodnoj hvarskoj ravnici moramo računati s takvim napetostima u međusobnim odnosima između urođeničkih pastira i novodošlih doseljenika. Područje u istočnom dijelu ravnice, koje se nalazilo pod zaštitom torske gradine Grci nisu uzimali, pa u njemu i nema tragova onakve zemljišne podjele, kakvu imamo u ostalom dijelu ravnice. Ono nije imalo katastra i kada su Rimljani zauzeli otok oni su to zemljište takvim naslijedili. Rekao bih, da i to dokazuje, da je zemljišna podjela hvarske ravnice ranija tj. grčkoga porijekla, jer ako bi ona bila izvršena u rimsko doba, onda

bi bez sumnje i ovaj veoma plodni dio ravnice bio uključen u rimsku centurijaciju, te bi i ovdje imali zemljišnu mrežu kao i drugdje.

Antički rimski ostaci kod Jelse, prema nalazima, najvjerojatnije predstavljaju jedan ili dva lokaliteta villa rustica, čiji su vlasnici mogli biti i posjednici ovoga dijela ravnice koji je bio ostavljen *in soluto* tj. onakav kakav je bio u predrimsko vrijeme bez podjela na mrežu.

Iz dva ulomka oštećenoga grčkoga natpisa, nadasve važnoga za poznavanje povijesti Pharosa, možemo zaključiti da je u grčkom razdoblju postojalo određeno svojstvo odnosa snaga na otoku i da je Pharos u određenom razdoblju bio u smrtnoj opasnosti. Iz teksta natpisa kako ga je rekonstruirao, danas po svoj prilici najveći živući grecist, prof. Louis Robert saznajemo da je rimski senat vratio polisu Pharana zemlju i zakone njihovih predaka, a Pharos je bio poslao izaslanstvo u Delfe i svoju metropolu Paros tražeći pomoć. L. Robert je datirao natpis u sredinu drugoga stoljeća pr. n. e.¹¹ U ulomku A natpisa, kako ga je označio Robert, teritorijalna podvojenost otoka izričito je potvrđena. Rimljani su nakon razdoblja teških kušnji, što su ih Pharani podnijeli za vrijeme ilirskih ratova i prevlasti na otoku, vratili polisu spomenute zakone i pored druge pomoći koju su im pružili, dali su im na korištenje neke zemlje za vrijeme od 40 godina.¹² Pitanje je, jesu li te zemlje bile na otoku ili izvan njega, što je poznavajući sve okolnosti teško vjerovati, po mome mišljenju radi se o zemljištu na samome otoku. Teška zbivanja za Pharos trajala su u vrijeme od rimskoga prodora, pa i ranije, pa sve do pada ilirske države porazom kralja Gentija kod Meteona (Podgorice) 167. pr. n. e. Objasnjavajući dio natpisa koji govori o danoj zemlji J. Bousquet, koji je također analizirao tekst natpisa, smatra da čitavi otok nije bio u vlasti Grka iz Pharosa, što bi i inače bilo teško vjerovati. Zemlja koju su Rimljani dali Pharanima bila je, po mome mišljenju, upravo istočno područje doline oko Jelse, koje je ostalo kao ilirski dio ravnice. Ovo je područje bilo orijentirano prema ilirskom, ardijejskom kopnu, istočno od otoka Hvara. Bilo je to razdoblje uspona ardijejskoga kraljevstva, a posebno njegova dinasta Demetrija Pharskoga, koji je praktički prva ličnost u čitavom području Ilirika, uključivši i otok Hvar od 229—219. Na drugim sam mjestima, u više navrata, izložio svoje mišljenje da u to vrijeme treba staviti i izgradnju »kiklopskih« konstrukcija na Purkinu Kuku i Toru (bilješka 10). Grčki termin »hora« koji ima više značenja kao prostranstvo, zemlja, mjesto, područje i dr., a koji se nalazi u spomenutome natpisu, ima, kako s pravom ističe R. Chevallier već i u sebi određenu napetost.¹³ Taj dvostruki smisao uključuje po njemu: a) zemlju u okolici grada, što je obrađuju ili iskorištavaju građani, a tu je onda prisutan problem radne snage, bilo na pr. žena iz grada ili urođeničkog stanovništva; b) zonu utjecaja grada tj. polisa, koja raste postupnim širenjem i dodavanjem novih teritorija, što sadržava odnose s domaćim stanovništvom i sve ono što je u tim odnosima

uključeno, a što je Pharos u određenom trenutku dovelo u smrtnu opasnost i imalo za posljedicu njegovu potpunu stagnaciju. Nakon tih zbivanja, a možda i kao njihovog uzročnika, mi nalazimo na otoku, inače nepoznatoga vladara Balaiosa, koji je moguće ispunio političku i vojničku prazninu, koja je nastupila nakon propasti ilirske države. Balaios nam je poznat samo po svojim novcima, koji nose njegovo i uz ime na nekim primjercima titulu *basileos* — kralj. Ovi se novci nalaze uglavnom na otoku Hvaru i u južnoj prijestolnici ilirske kraljice Teute u Rhizonu, danas Risnu u Boki Kotorskoj.¹⁴ U novije vrijeme nađeni su primjerci njegova novca na poznatoj ilirskoj gradini Ošanićima kod Stoca u Hercegovini.

Iz svega ovoga zaključujemo da se rimska administrativna snaga čvršće ustalila na otoku, kao i na obalskom pojasu, tek nakon niza ratova sa Delmatima i drugim Ilirima,¹⁵ tj. u vrijeme Cezara, čiji su se pristalice hrabro borili protiv opsade Pompejevih snaga pod Salonom.

Preostaje još arheološko povijesni problem kako objasniti dobro vidljivu liniju mreže, koja je još danas glavna prometnica kroz polje, a koju se po nekim auktorima označava kao *decumanus*. Postavio bih pod znakom pitanja da li je to uopće *decumanus*? Linija ovoga pravca, naime, uopće ne izlazi iz urbane jezgre Pharosa, što bi očekivali ako se vezuje uza nj. već skoro kilometar sjeveroistočno od položaja antičkoga grada. Po mome mišljenju, koje sam obrazložio na osnovu novoobjavljenog natpisa sa Kupinovika kod Dola, Pharos je, u rimsko vrijeme poznat kao Pharia, dobio administrativni status municipija u vrijeme careva Augusta ili Tiberija.¹⁶ Moguće je da je kod uvođenja te administrativne promjene, bilo došlo i do revizije ranije zemljišne podjele, te su neke linije mreže kao glavnije bile proširene ili naglašene. Slučaj naknadne centurijacije, imamo čini se oko Trogira, gdje je car Klaudije naselio veterane u Sikulima.

Kako smo vidjeli mreža zemljišne podjele u hvarskoj, točnije starigradskoj ravnici, razlikuje se od drugih centurijacijom razdijeljenih područja na kopnu naše obale u rimsko doba. Ako je ravnica Pharije bila uključena u *ager Salonitanus*, kako je ranije smatrano, onda bi bilo očekivati, prema logici precizne rimske birokracije, da će i centurije njenoga katastra imati istu veličinu kao i one u ageru matične kolonije tj. Salone, one su međutim, što se dobro vidi na kartama i zračnim snimkama, veće i drukčije raspoređene s naglasakom na pravokutnim, izduženim česticama. Uvjeren sam, da nam postojeći arheološki i povijesni argumenti i zemljopisni položaj daju pravo ustvrditi, da je antički katastar u plodnoj starigradskoj ravnici izvorno grčkoga porijekla i da je djelo doseljenih stanovnika antičkoga Pharosa, te je po tome i povijesno prva organizirana posjedovna podjela na području naše zemlje.

Napomena: Ovu sam raspravu napisao na engleskom za inozemnu stručnu javnost u časopisu »Archaeologia iugoslavica« vol. XX, Beograd 1983. Kako ta publikacija ne stiže od najvećega broja čitalaca »Priloga«, smatram sam da će biti od interesa za njih, te zahvaljujem Uredništvu na razumijevanju i uvrštavanju. Ujedno zahvaljujem Krešimiru Rončeviću, slikaru i tehničkom crtaču u Odjelu za arheologiju Centra za povijesne znanosti u Zagrebu, koji je na osnovu zračne snimke načinio tloris priložen uz članak.

1. M. SUIĆ, Pravni položaj grčkih gradova u Manijskom zaljevu za rimske vladavine, Diadora, 1, Zadar 1959, str. 167. M. ZANINOVIC, Novi latinski natpis iz Dola na otoku Hvaru, Arheološki radovi i rasprave, vol. VIII—IX, Zagreb 1982, 141—149.
2. N. DUBOKOVIC-NADALINI, Centurijacija hvarskoga agera, Bilten historijskoga arhiva komune hvarske, god. I, br. 1, Hvar 1959, 12. ISTI, Ager pharensis, Vjesnik za arheologiju i historiju dalmatinsku, LXIII—LXIV, 1961—1962, 91. M. ZANINOVIC, o. c., 145—146.
3. J. BRUNŠMID, Die Inschriften und Münzen der griechische Städte Dalmatines Wien 1898, 36. ISTI, Kameni spomenici Hrvatskoga narodnoga muzeja u Zagrebu, Vjesnik Hrvatskoga arheološkoga društva, N. S., VIII, 1905, 96. G. DITTENBERGER, Sylloge Inscr. Graec. 3, no. 141. P. LISIČAR, Crna Korkira i kolonije antičkih Grka na Jadranu, Skopje 1951, 94—102. D. RENDIĆ-MIOČEVIĆ, Zur Frage der Datierung des Psephisma aus Lumbarda (Syll. 3 141), Archaeologia iugoslavica, VI, Beograd 1965, 77. A. G. WOODHEAD, The »Adriatic Empire« of Dionysius I of Syracuse, Klio, 52, 503—512. F. G. MAIER, Griechische Mauerbauinschriften, Heidelberg 1959, I, no. 57.
4. J. BRADFORD, o. c., 191. U Stonskome polju na Pelješcu potpisani je utvrdio centurije od 12 x 12 actusa: M. ZANINOVIC, Limitacija Stonskoga polja, Adriatica praehistorica et antiqua — Gregorio Novak dicata, Zagreb 1970, 489—502.
5. R. CHEVALLIER, Cité et territoire, Aufstieg und Niedergang der römischen Welt, Teil II, Bd. 1, Berlin — New York 1974, 675, n. 61.
6. O. A. DILKE, Roman Land Surveys, Aufstieg und Niedergang der römischen Welt, Teil II, Bd. 1, Berlin — New York 1974, 582. ISTI, The Roman Land Surveys, New York 1971, 25. F. TANNEN HINRICHS, Die Geschichte der gromatischen Institutionen, Kapitell II: Die Scamnation, Wiesbaden 1974, 24—48. T. D. BOYD — M. H. JAMESON, o. c., 335.
7. D. RENDIĆ-MIOČEVIĆ, Colonie Isséene a Lumbarda (Korčula) à la lumière des nouvelles recherches, Vjesnik za arheologiju i historiju dalmatinsku, LXVIII, 1966, 133—141.
8. M. SUIĆ, Ostaci limitacije naših primorskih gradova u ranom srednjem vijeku, Starohrvatska prosvjeta, III serija, vol. 5, Zagreb 1956, 7—19.
9. M. ZANINOVIC, Ilirsko plemo Delmati, Godišnjak Akademije nauka Bosne i Hercegovine, IV, 1966, 74. ISTI, O naseljenosti otoka Hvara u antičko doba, Vjesnik za arheologiju i historiju dalmatinsku, LXVIII, 1966, 204—210.
10. M. ZANINOVIC, Purkin Kuk kod Dola, Stari Grad, otok Hvar, Arheološki pregled, 20, Beograd 1978, 47—51. ISTI, Purkin Kuk, gradina kod Dola, otok Hvar, Arheološki pregled, 22, Beograd 1982, 61—63. ISTI, Gradina u Danilu i Tor nad Jelsom dva gradinska naselja u srednjoj Dalmaciji, Materijali XV, Beograd 1978, 17—25. ISTI, Obnova kule Tor kod Jelse, otok Hvar, Godišnjak zaštite spomenika kulture Hrvatske, vol. 4—5, Zagreb 1978—1979, 201—208. ISTI, Nalazi sa Tora kod Jelse kao priloge njegovoj kronologiji, Opuscula archaeologica, 7, Zagreb 1982, 61—76. Po sredini između gradina Purkin Kuk i Tora nalazi se istaknuta još neistražena gradina na brijegu Sv. Vid (kota 207), zvana Vela Gomila, između Vrbanja i Dola Sv. Ana. Ona dominira središnjim dijelom starigradske ravnice.
11. L. ROBERT, L'inscription hellénistique de Dalmatie, Bulletin de correspondance hellénique (= BCH), 59, 1935, 505—507. ISTI, Hellenica, 11—12, Paris 1960, 505—541, chpt. 24. Uspor. J. BOUSQUET, Inscr. hell. de Dalmatie, BCH, 85, 1961 — II, 589—600. M. ZANINOVIC, Ilirsko plemo Delmati, Godišnjak Akademije BiH, IV, Sarajevo 1966, 72—75.
12. J. BOUSQUET, o. c., 590, redak 5—8 u Robertovoj interpretaciji natpisa i str. 599, redak 5—8 u Bousquetovoj interpretaciji.
13. R. CHEVALLIER, o. c., 686.
14. D. RENDIĆ-MIOČEVIĆ, Balaios et Pharos, Archaeologia iugoslavica, 5, 1964, 83—92.
15. M. ZANINOVIC, Ilirsko plemo Delmati, Godišnjak IV, 1966, 27—83.
16. M. ZANINOVIC, Novi latinski natpis iz Dola na otoku Hvaru, Arheološki radovi i rasprave, vol. VIII—IX, Zagreb 1982, 141—149.